

Лекція 6. Східнохристиянська цивілізаційна система

План

1. Візантійсько-Східнохристиянський світ і Київська Русь.
2. Основні компоненти Східнослов'янсько-Православної цивілізації.
3. Східнослов'янсько-Православна цивілізація за часів Російської імперії.
4. Трансформація Східнослов'янсько-Православної цивілізації у XX ст.

1. Візантійсько-Східнохристиянський світ і Київська Русь

Історичний матеріал та уявлення про циклічну природу змін у житті окремих цивілізацій схиляють науковців до висновку про те, що попри всю близькість духовних засад *Візантійсько-Східнохристиянського* та *Східнослов'янсько-Православного світів* їх варто розрізняти як дві, пов'язані наступністю, але все ж таки окремі цивілізації. Їхню історичну спільність позначає поняття *Східнохристиянська цивілізаційна система*.

Необхідність чіткого розрізнення її складових зумовлена відсутністю в третій чверті XVIII ст. скільки-небудь значимої православної незалежної держави. В 1453 р. *Візантійська імперія* припинила своє існування, а *Московське царство* лише в 1480 р. остаточно звільнилося від влади татарських ханів. Актуалізуючи спадщину Русі, почало пробуджуватися духовне і політичне життя у Східнослов'янсько-Православному ареалі.

Після затвердження своїх ідейно ціннісних засад за доби Всесвітніх соборів і пишного розквіту в період *Юстиніана I* Візантія не тільки ледь вижила за часів арабських завоювань, а й (у VIII – IX століттях), пережила найглибшу *духовно-культурну кризу іконоборства*, що тривала понад століття. З середини IX ст. ситуація у Візантії стабілізувалася і вона змогла зорганізувати навколо себе *духовно-культурно-політичний простір* за рахунок слов'янських народів, які приймали від неї християнство.

Кожна велика цивілізація несе в собі певний внутрішній духовний *дуалізм* (наприклад, *діонісійське* і *апполонівське начало*, яке відкрив *Ф. Ніцше*). При залученні до провідної цивілізації нового макроетнічного блоку її власний цілісно-дуальний блок виступає стосовно місцевого соціокультурного субстрату як певна єдність. У такому разі *дуалізм духовних засад периферійної субцивілізації*, що перебуває в стані формування, визначається вже за принципом *бінарної напруженості* чужорідною, домінантною «високою культурою», в її споконвічній двоєдності, й місцевою, рецесивною традицією. На Русі візантійська соціокультурна система сприймалася як деяка статистична та урівноважена цілісність. До слов'янських народів Візантія була звернена своїм *християнським ликом*, однак за ним тягнувся шлейф *пізньоантичної традиції*, також сприйнятої, хоч і фрагментарно, на Русі, яка завзято, хоча й у зміненому вигляді зберегла власну *язичницьку спадщину*.

В культурі Київської Русі поступово склалося своє власне *дуальне поле*, утворене *взаємодією місцевих, постязичницьких, і запозичених візантійсько-східнохристиянських традицій* (які, своєю чергою, містили православний і пізньоантичний пласти).

Таким чином, *Київська Русь виявляється ключовою ланкою, що пов'язує Візантійсько-Східнохристиянську та Східнослов'янсько-Православну цивілізації. З одного боку, вона є субцивілізаційною підсистемою у системі*

першої із зазначених цивілізацій, утворюючи водночас окрему макроетнічну спільноту. З іншого – вона є першим етапом розвитку Східнослов'янсько-Православної цивілізації, яку (поза Україною) зазвичай називають просто Російською.

2. Основні компоненти Східнослов'янсько-Православної цивілізації

На зламі XV – XVI ст. Східнослов'янсько-Православний етнічний масив, розділений між католицькою Польщею і Литвою, з одного боку, і Московією (що виступала в ролі спадкоємиці Золотоординської субєвразійської системи) – з іншого, починає дедалі більше структуруватися в політичному, релігійно-культурному і національному сенсі.

Науковці зазначають, що нові реалії структурування і саморозвитку *постдавньоруського, східно-слов'янсько-православного масиву*, що відбувалися у вигляді єдності диференціаційних та інтеграційних процесів, визначалися такими трьома обставинами. 1) *Зникнення Візантійсько-Східнохристиянської цивілізації як самодостатнього, з незалежними засадами соціокультурного світу.* 2) *Безпосередня, уособлювана Османською імперією, загроза з боку Мусульманської цивілізації східному слов'янству і всій Східно-Центральній Європі.* 3) *Трансформація Західнохристиянської цивілізації у Новоєвропейсько-Північноамериканський цивілізаційний світ пов'язана з виникненням капіталізму, утвердженням абсолютних монархій у низці європейських держав і формування у приатлантичних країнах Європи новоєвропейських націй.* Подібно до іспанців і португальців, які здійснювали загарбницькі акції в Новому світі, в Африки та в Світовому океані, поляки і шведи здійснювали такі акції на сході – проти східних слов'ян.

В 1569 р. Польща і Велике князівство Литовське створили єдину федеративну державу – *Річ Посполиту*, а *Велике князівство Московське* за часів **Івана IV** перетворилося в царство. Історичний розвиток відповідних частин Східнослов'янсько-Православної цивілізації дуже відрізнявся.

В українсько-білоруських землях цивілізаційний розвиток упродовж другої половини XVI – першої половини XVIII ст. мав, передусім соціально-культурний характер, тоді як у межах Московського царства, яке трансформувалося в Російську імперію, – характер соціально-політичний.

Соціально-політичний виклик з боку Польщі (особливо з 1569 р.) визначив масовий перехід раніше православних князівських домів і шляхти в католицизм із подальшим прилученням їх до можновладців Речі Посполитої. Цей перехід стимулював прискорення *процесів самоорганізації* середніх верств українського і, частково, білоруського суспільства (створення міських православних братств і козацьких структур на чолі із Запорізькою Січчю, а також активізація церковно-просвітницького життя).

Релігійно-культурний виклик з боку Ватикана (*Берестейська унія* 1596 р. здійснювала хвилю суспільного обурення) зумовив утворення особливої, *греко-католицької (уніатської) церкви* і на два десятиліття позбавив керівництва українсько-білоруське православ'я. Однак завдяки багаторічним зусиллям вірного православ'ю духовенства, київських міщан і запорізьких козаків на чолі з гетьманом **Петром Сагайдачним** у 1620 р. було відновлено *Київську православну метрополію*, яку очолив **Іов Борецький**. Символом церковно-

просвітительського оновлення українського православ'я стала **Києво-Могилянська академія**.

По іншому, переважно у взаємодії та протистоянні з *Тюркською (у татарській формі) субцивілізацією* відбувалося становлення і розвиток *Московсько-Російської частини Східнослов'янсько-Православної цивілізації*. Московське царство будувалося за мобілізаційним принципом військового табору, розташованого в оточенні ворогів, із жорсткою владною структурою, оборонною свідомістю і ставленням до чужорідних ідейно-культурних впливів як до проявів ворожої пропаганди. Це сприяло державно організованим (іноді *самоорганізованим*) консолідації населення, але ставало на заваді впливам із Заходу.

3. Східнослов'янсько-Православна цивілізація за часів Російської імперії

В кінці XVII ст. – першій половині XVIII ст. **українсько-московський культурно-політичний синтез** на цивілізаційному рівні загалом був досягнутий. І якщо спочатку Москва, а потім Петербург утверджувалися в ролі *«Третього Риму»*, то Києву віддавали почесне місце *«Другого Єрусалима»*.

За часів **Петра I і Катерини II**, які діяли за принципами західного абсолютизму – *всупереч не тільки українським козацьким традиціям, а й московським державним і церковним традиціям* – нехтування національними і регіональними правами і свободами відбувалося по всьому просторі імперії. Стосовно України воно, в принципі, було не жорстокішим, ніж щодо традиційних норм і звичайного укладу життя самої Росії (квінтесенцією чого було старообрядництво). **Петровська імперія** була *гнобителем* для всіх її народів, але при цьому українці нарівні з росіянами були повноцінно презентовані у всіх верствах російського суспільства, включно з вищими державними і підприємницькими, не кажучи вже про церковно-культурно-наукову сферу.

За оцінкою **Л. Гумільова**, український народ у XVIII ст. завоював провідне місце в Російській імперії, був повноправним учасником усіх сфер життя цієї держави від перших до останніх днів її існування.

Нова літературна російська мова значною мірою розроблялася за часів Петра I українськими книгочелями *на підставі давньої української граматики Мілетія Смотрицького* з широким упровадженням церковнослов'янської і давньоруської лексики. У своєму завершеному вигляді вона відрізнялося від живих російських діалектів, поширених у межах колишнього Московського царства, не менше, ніж від українських (особливо слобожансько-ліберальних) діалектів того часу.

Таким чином, *на зламі XVII і XVIII ст. внаслідок синтезу українських культурних і московських політичних традицій під впливом Заходу і неначе в затінку його цивілізації, принаймні на його східній периферії, інституційно (у вигляді імперії) оформилася Східнослов'янсько-Православна (Російська в гранично широкому сенсі цього слова) цивілізація*.

4. Трансформація Східнослов'янсько-Православної цивілізації у XX ст.

З 1917 по 1921 р. в умовах розпаду колишньої Російської імперії велася жорстка боротьба різних суспільно-політичних сил її народів за вибір шляхів розвитку суспільства. З 1922 р. по 1991 р. ці народи жили в СРСР – державі, яка виникла як Фенікс із попелу і через кілька десятиліть перетворилася на одну із наддержав світу, яка конкурувала зі США за лідерство. З позицій цивілізаційного підходу природу радянського суспільства дослідив С. Кара-Мурза у двохтомному дослідженні *«Радянська цивілізація»* (2007 р.). Автор зазначає, що хаос руйнування СРСР не склався в Росії в новий порядок, що забезпечує виживання країни і народу. Тому кожному доведеться подивитися правді в очі і визнати, що або руські відновлять той життєустрій, який сумісний із їхньою природою, наявними ресурсами і культурою, – або щезнуть як народ і як країна. Щезнуть, як американські індіанці. І у виборі та побудові цього можливого життєустрою їм буде обов’язково необхідним *досвід радянського ладу*. Тому, що він теж складався під тиском нездоланих умов і смертельних загроз, і багато рішень, вистражданих поколіннями радянських людей, є ймовірно, єдино можливими. Скоріш за все низка найважливіших принципів життєустрою, за якого тільки й може зберегтися руський народ і його культура, будуть у головних своїх рисах відтворювати принципи радянського ладу – неважливо навіть, під якою ідеологічною шапкою.

С. Кара-Мурза розглянув два проекти, що задавали Росії різні (і розбіжні!) цивілізаційні шляхи. Один проект – партії кадетів і більш лівих ліберальних партій, передбачав побудову в Росії держави західного типу з ринковою економікою. Цей проект втілював спочатку Керенський, а потім Денікін і Колчак. Це – *проект Лютий, «білий»*. Другий проект – радянський, його втілював Ленін. Це – *проект Жовтень, «червоний»*. І білий, і червоний проекти Росія порівнювала не в теорії, не по книгах, а на досвіді, через тисячі великих і малих справ. Спочатку, з лютого по жовтень 1917 р., порівняння проходило в мирних умовах існування Тимчасового уряду і Рад. Це змагання проект Керенського програв повністю. Нова державність по типу ліберального Заходу не склалася, а її зачатки авторитету не завоювали і 25 жовтня без бою здали владу Радам. В період громадянської війни 1918-1921 рр. червоний проект переміг, оскільки опирався на такий цивілізаційний ресурс як *селянська община*.

У 20-х роках більшовики, проводячи політику НЕПу, змогли відновити економіку і створили передумови повернення до нормального життя, а в 30-х роках втягнули країну у проект великого будівництва. Зусиллями народів СРСР в історично короткі терміни були створені важливі і сучасні на той час сфери життєдіяльності: індустрія, освіта, охорона здоров’я, наука і культура. Після Другої світової війни протягом 5 років були відновлені зруйновані війною міста і села, заводи і фабрики, школи і лікарні. Завершилося формування *радянського життєустрою*.

Один з провідних українських фахівців з проблем цивілізаційного розвитку **Ю. Павленко** стверджує, що Радянський Союз *був геополітичним квазіцивілізаційним утворенням, у межах якого в пригнобленому стані перебували всі релігії*.

Таким чином, одні науковці розглядають радянське суспільство як цивілізацію, а інші як *квазіцивілізацію*, що включала не лише різні народи, але й різні релігії, тобто в якій не було єдиної духовно-релігійної основи.